

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: СТАНОВЛЕННЯ ВЧЕНОЇ НА ПОЧАТКАХ НАУКОВОЇ ОСВІТИ ЖІНОЦТВА

Життєвий шлях історика Наталії Полонської-Василенко був непростим, він припав на різні історичні епохи, сповнені бурхливих подій, які мали вплив на наукову біографію дослідниці. У статті йтиметься про період студентства Н. Полонської¹, коли відбувалося її становлення як науковця. Це мало місце в той час, коли вища освіта жінок та їхня подальша наукова праця лише здобували свої права і визнання.

Тож Наталія Полонська належала до перших жінок, які будували свою наукову кар'єру, щойно такі можливості відкрилися для них у Російській імперії. Тому не дивно, але навіть символічно, що деякі події наукової біографії вченої-початківця співпадали з важливими віхами визнання за жінками права на інтелектуальну працю, а сама Н. Полонська стала однією з жінок-піонерок у науці в Києві та в Україні загалом. Їхній шлях був нелегким, адже на них лежала особлива відповідальність, до них були прикуті уважні, нерідко критичні, погляди, а від їхнього успіху залежала також доля тих, хто наслідував їхній шлях.

Завдяки публікації спогадів Наталії Полонської-Василенко², з'явилася можливість глибше дослідити період її навчання на Вищих жіночих курсах у Києві та перші кроки в кар'єрі, доповнивши сухі дані офіційних документів її власною оповіддю, яка відображає увесь спектр переживань, відповідних цьому важливому та, значною мірою, вирішальному етапу її життя. Спогади Н. Полонської у частині, присвяченій “курсовому” періоду, охоплюють цілий розділ і дозволяють “закрити” певні прогалини у її біографії студентського періоду та навіть дізнатися нові, раніше невідомі, факти – такі, приміром, як намір Наталії Полонської в 1909–1910 рр. перевестися на Бестужевські ВЖК у Петербурзі, з метою отримання прав.

Отже, більш детальний розгляд студентських років Наталії Полонської та її перших кроків у науці є надзвичайно важливим не лише з точки зору її власної біографії та кращого розуміння того, як відбува-

¹ Йдеться про період біографії Н. Полонської-Василенко, коли вона мала лише прізвище Полонська.

² Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, упоряд. Валерій Шевчук, К. (Києво-Могилянська академія), 2011, 592 с.

Наталія Полонська-Василенко

лося становлення вченого-історика. Він є водночас важливим внеском у початкову історію освіти та науки жіноцтва, особливо зважаючи на те, що її спогади є чи не єдиним мемуарним джерелом, залишеним київською курсисткою початку ХХ ст. І хоча, написані ретроспективно, деякі наведені Н. Полонською дані потребують уточнення, вони являють собою надзвичайно цікавий документ з точки зору відтворених нею психологічних портретів курсисток та їхніх викладачів, а також атмосфери, в якій діяли Вищі жіночі курси, жили і спілкувалися їхні слухачки.

Не менш важливим аспектом спогадів Наталії Дмитрівни є картина її власних переживань, її життєвого вибору та професійного шляху. Ці сумніви тогочасної інтелігентної жінки середньої верстви, яка вже мала короткий, але не надто вдалий досвід подружнього життя, проте не відчувала потреби конче заробляти на життя власною працею, можна зрозуміти. Вони були, якщо не типовими, то до певної міри спільними для певної когорти жіноцтва.

Насамперед це був вибір між навчанням і сімейним життям, адже, хоча вища освіта жінок на початку ХХ ст. ставала усе більш поширеним явищем, рішення щодо власного навчання не завжди було однозначним, не в останню чергу на нього впливали родинні традиції чи сімейні обставини³. Звичаї, що панували у родині Меншових, та необхідність Наталії рахуватися із думою батьків засвідчує той факт, що, коли після її вдалої газетної публікації у 1905 р. їй запропонували постійну роботу у газеті, “батьки не дали згоду” на це⁴.

Саме невдалим досвідом подружнього життя і фактичним розлученням майбутня дослідниця пояснювала свій доленосний вибір на користь навчання: “Моє життя у 1906 році пішло таким руслом, що я не думала йти вже на курси. Тепер я вирішила подати заяву про прийняття”⁵. Наступним кроком мав стати вибір майбутньої спеціальності. Не оминула таких роздумів і Наталія Полонська, міркуючи над тим, чи не зайнятися їй популярною, у т. ч. серед жіноцтва, медициною або ж ботанікою. Зрештою інтерес до історії вкупі з сімейною традицією (історичні студії батька) переміг. Спогади Н. Полонської свідчать, що вибір навчального фаху вона здійснила ще не усвідомивши свого май-

³ Право жінки на вищу освіту частково регулювалося її родичами-чоловіками: від неповнолітніх для вступу на Вищі жіночі курси вимагався дозвіл батька, від заміжніх – чоловіка.

⁴ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 247.

⁵ *Ibid.*, с. 182.

бутнього покликання: “Я довго вагалась, на який факультет подати прохання: мене найбільше приваблював медичний факультет (тоді він ще не відокремився в Медичний інститут), проте перспектива роботи в анатомці мене лякала. Таким чином, медичний факультет «відпав». Залишилися два: або природничий – зо спеціалізацією в ботаніці... Але все ж таки найбільше мене приваблювала історія і, порадившись із батьком, я подала на історико-філологічний факультет”⁶.

Власне, спершу Н. Полонська вступила на Вищі жіночі курси, відкриті 1905 р. А. Жекуліною (які згодом остаточно оформилися як Вищі вечірні жіночі курси), адже Київські ВЖК, засновані університетськими професорами, відновили роботу лише з наступного, 1906 року. Пізніше, у 1907 р. Н. Полонська, після перерви у навчанні вступила на Київські ВЖК, які на відміну від курсів А. Жекуліної, були орієнтовані не на педагогічну, але, більшою мірою, – на універсальну університетську освіту.

Оскільки, як ішлося вище, початок студентського життя Наталії Дмитрівни співпав із важливим етапом становлення вищої жіночої освіти, ще однією ситуацією вибору, який стояв перед нею, був вибір між навчанням вільною слухачкою в Університеті св. Володимира (така можливість у 1905–1907 рр. для жінок існувала) та вступом на Вищі жіночі курси, які створювалися університетськими професорами спеціально для жінок. Тимчасове зарахування жінок до університету вільними слухачками стало можливим на хвилі лібералізації академічного життя у 1905 р., і, можна гадати, дозвіл навчатися не становив би для Наталії проблеми, зважаючи на її цілковиту “політичну благонадійність” та авторитет батька генерал-лейтенанта. Проте, як пише вона сама, “більше приваблювали курси”⁷.

Авторка спогадів не пояснила, чому вона обрала саме ВЖК, ми можемо лише висловити припущення з цього приводу. Гадаємо, вирішальним аргументом була не якість освіти чи перспективи, які відкривало закінчення певного закладу, адже у цей час питання надання прав як вільнослухачкам, так і курсисткам було однаково невирішеним (хоча ті жінки, що обирали навчання в університеті, сподівалися, що матимуть більше відповідних гарантій). За рівнем організації навчання Київські ВЖК практично не поступалися університету Св. Володи-

⁶ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 183.

⁷ *Ibid.*, с. 182.

мира, що добре усвідомлювала і сама Наталія, відзначивши, що курси відкривалися “в формі жіночого університету”⁸. Тож вибір на користь Вищих жіночих курсів Н. Полонська здійснила, вочевидь, заради більш психологічно комфортного навчання у суто жіночому середовищі. Тоді як відвідування університетських лекцій мимоволі накладало на жінок особливу відповідальність у підтвердженні власної компетенції та навіть відтінок “змагальності” із чоловічим студентством, до чого вочевидь були готові не усі. Адже і гімназійну освіту вони отримали окремо, а практики спільного навчання в той час не були поширеними. Це припущення підтверджується свідченням самої Наталії Дмитрівни про її перші кроки у навчанні, її хвилювання та невпевненість у власних знаннях та здібностях.

Те, як Н. Полонська-Василенко описує курсисток, з якими вона навчалася та приятелювала, змальовуючи деталі їхнього особистого життя, приділяючи особливу увагу зовнішності та віддаючи належне їхній красі чи смаку, дає змогу припустити, що і самій Наталії Дмитрівни було далеко не байдуже, як вона виглядає чи як її сприймають оточуючі. Це тим більше важливо, що вона опинилася серед курсисток, більшість яких була учорашніми гімназистками, серед яких Н. Полонська, “одружена 23-річна жінка” почувалася старою⁹. Крім того, молодші за неї курсистки вважали Н. Полонську – дружину військового – представницею реакційних кіл, які негативно сприймалися “прогресивною” молоддю. До цього додалися психологічні проблеми, пов’язані з її невдалим шлюбом. Тож для Н. Полонської було важливо подолати цю ворожнечу та презирство до себе як до “офіцерші” та слабкої студентки, які вона відчувала з боку молодших товаришок. А найбільш ефективним засобом для цього було її успішне навчання, завдяки якому вже через півроку під час іспитів Н. Полонська “мала в цьому відношенні повний реванш”¹⁰.

Наполеглива праця на курсах мала для майбутньої дослідниці велике значення – вона не лише відволікала її від особистих проблем, але й наповнювала її життя новим смислом. А успіхи у навчанні розвіювали попередні сумніви та надавали впевненості у власних силах. Визначальним став для Наталії Дмитрівни вже її перший іспит зі “Вступу до історії філософії” у професора О. Гілярова, на якому вона

⁸ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 182.

⁹ *Ibid.*, с. 206.

¹⁰ *Ibid.*, с. 223–224.

К. Кобченко, Наталія Полонська-Василенко: становлення вченої...

дала “філігранну відповідь”, оцінену екзаменатором на відмінно. Сама майбутня історик вважала, що саме цей момент став відправною точкою її наукової біографії: “цей успіх мав у моєму житті величезне, епохальне значення: він показав мені тоді, що я здатна до наукової праці...”¹¹. Цей факт змінив статус Наталії в очах курсисток, перетворивши її на “окрасу курсу”, об’єкт поваги та навіть заздрощів, а також поставив у один ряд з курсистками-філологами Варварою Адріановою та Софією Щегловою, що вступили на КВЖК на рік раніше й уже встигли здобути визнання як талановиті студентки. Саме з їхніми успіхами Наталія Полонська надалі звиряла й свої власні досягнення та кар’єрні кроки.

Цей початковий студентський досвід Н. Полонської був до певної міри “типово жіночим” і виявився у поєднанні психологічних проблем та сумнівів у власних силах із сумлінною працею – до тих пір, поки її здобутки не знайшли офіційного визнання. Подальша студентська біографія Наталії Полонської багата на успіхи й високі оцінки її праці викладачами різних предметів. Так, інтерес до російської історії (офіційна назва предмета, у рамках якого вивчалася і давньоруська, й українська минушчина) та успіхи у цій царині забезпечили Наталії Дмитрівні “становище, подібне до неофіційного асистента” у викладача археології (старожитностей) В. Данилевича¹².

Проте, визнання з боку викладачів та товаришок по навчанню було лише першою сходинкою; вихід на арену самостійної наукової праці, не обмеженої стінами навчального закладу, приносив нові випробування. Тож випадки подолання непевненості у власній компетентності Н. Полонська переживатиме ще не раз – під час доповіді у Московському археологічному товаристві взимку 1911 р., коли вона не наважилася розпочати дискусію¹³, у ході підготовки до пробних лекцій, завдяки яким вона мала посісти приват-доцентуру в Університеті св. Володимира у 1916 р.

Під час навчання на курсах Н. Полонська одразу зайняла помірковану позицію, близьку до поглядів “студентів-академістів”: невтручання у політичне життя, зосередженість виключно на заняттях наукою. Вона вочевидь високо цінувала можливість навчатися й перейма-

¹¹ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 230.

¹² *Ibid.*, с. 239.

¹³ *Ibid.*, с. 267–268.

лася можливим закриттям курсів. При цьому вона виявила дієву готовність відстоювати цю власну позицію перед загалом “революційно налаштованих” товаришок по навчанню¹⁴.

Отже, після дворічного сумлінного студіювання на Вищих жіночих курсах Наталія Дмитрівна остаточно визначилася зі своїм бажанням займатися науковою працею, саме їй вона відтоді приділяла основну увагу. Важливим чинником стала для неї думка та підтримка викладачів, насамперед професора М. Довнар-Запольського, під орудою якого на курсах та в Історико-етнографічному гуртку, значною мірою, й відбувалося становлення Н. Полонської як науковця.

На питанні підтримки здібних курсисток з боку професорів варто наголосити окремо, адже без неї талановиті жінки практично не могли б розраховувати на успішний початок кар’єри у доти суто “чоловічій” науковій царині. Звичайно, така підтримка стосувалася не лише жінок, вона була вирішальною також для здібних студентів, проте у випадку курсисток вона інколи була визначальною. Цей фактор та роль проф. М. Довнар-Запольського у своїй науковій біографії чудово усвідомлювала сама Н. Полонська. Більше того, вона висвітлює це питання у своїх “Спогадах” на прикладі доль подруг-курсисток, відзначивши сприяння проф. Перетца науковій кар’єрі як Варвари Адріанової, яка незабаром стала його дружиною, так і професійному становленню іншої талановитій його учениці – Софії Щеглової. Значення такої підтримки Н. Полонська ілюструє також на негативному прикладі іншої обдарованої курсистки – Катерини Невірової, учениці А. Лободи, яка, за свідченням Н. Полонської, “разом зі мною була обрана асистенткою при кафедрі Лободи і склала іспити в Державній комісії, збиралась вона скласти магістерський іспит, але Лобода не був подібний до Перетца і не зміг допомогти Невіровій: вона, незважаючи на велике бажання пробитися далі, – не пішла далі за асистентуру”¹⁵.

Попри бажання у майбутньому серйозно займатися наукою, Н. Полонська перший час не мала чітких планів своєї професійної кар’єри: “Звичайно, я ще не мріяла про професуру: непереборною перешкодою стояли передо мною обмеження жінок, які кінчали курси: ми мали лише право викладання в перших клясах жіночих гімназій, але я мріяла про наукову, кабінетну працю й знаходила високу радість у самій нау-

¹⁴ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 226–227.

¹⁵ *Ibid.*, с. 215.

ковій роботі”¹⁶. Проте вона також мусила зважати на перспективи, які забезпечувала освіта: визначившись вже на другому році навчання із власним бажанням професійно займатися історією, Н. Полонська серйозно міркувала про те, щоб перевестися на Бестужевські ВЖК у С.-Петербурзі, які раніше за інші Вищі жіночі курси отримали для своїх випускниць право викладати у старших класах жіночих гімназій¹⁷.

Н. Полонська завершила основний курс навчання на Київських ВЖК навесні 1911 р., проте залишилася на курсах для слухання окремих предметів та підготовки до іспитів у Державній екзаменаційній комісії, яка діяла при університеті. Прикметно, що темою курсової роботи, написаної нею у 1911 р., Н. Полонська обрала “Матриархат в Древней Греции и его отображение в сказаниях об амазонках”¹⁸ – вочевидь майбутню дослідницю приваблювали образи жінок в історії. До початку 1912 р. вона остаточно скінчила навчальний курс на Київських ВЖК¹⁹, прослухавши, крім циклу предметів історичного відділу, ще й деякі дисципліни слов’яно-російського відділу²⁰.

Поодинокі випадки складання жінками державних іспитів мали місце у 1910–1911 рр., це відбувалося щоразу з особистого дозволу міністра народної освіти. Проте успіхи перших жінок, які отримали університетські дипломи, та значна кількість охочих наслідувати їхній приклад призвели до прийняття Закону від 19 грудня 1911 р., який відкривав жінкам можливість продовження наукової праці, дозволивши не лише складати іспити в комісії, але й захищати магістерські та докторські дисертації й посідати відповідні викладацькі посади у вищій школі. Перший час претендентки повинні були складати іспити за повний навчальний курс, розділивши їх на два терміни – курсові та власне комісійні. Серед тих, хто першим пройшов цей непростий шлях, була й Наталія Полонська²¹.

¹⁶ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 243.

¹⁷ *Ibid.*, с. 262.

¹⁸ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України*, ф. 3806, оп. 1 спр. 2.

¹⁹ *Державний архів м. Києва (далі – ДАК)*, ф. 244, оп. 1.1, спр. 8, арк. 36; спр. 10, арк. 84.

²⁰ *Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського (далі – ІР НБУВ)*, ф. 42, спр. 289, арк. 1.

²¹ 3 березня 1913 р. випускниці Київських ВЖК отримали право складати лише комісійні іспити, а з 1916 р. при Київських ВЖК було створено власні екзаменаційні комісії з правами державних (див.: К. А. Кобченко, “Жіночий університет Святої Ольги”: історія Київських вищих жіночих курсів, К., 2007, с. 130, 132).

На крок попереду йшла Варвара Адріанова-Перетц, витримавши державні іспити у 1912 р., а навесні 1913 р. складання державних іспитів у історико-філологічній комісії при Університеті св. Володимира успішно завершили майбутні вчені Софія Щеглова та Наталія Полонська, отримавши дипломи I ступеня. Їхні відповіді були настільки блискучими, вирізнялися “науковим змістом, детальністю та точністю”, що Голова екзаменаційної комісії професор Казанського університету Дарій Нагуєвський рекомендував залишити Н. Полонську та С. Щеглову при університеті для подальших наукових занять у зв’язку з їхніми “відмінними знаннями та здібностями”²², підкресливши, що відповіді курсисток “свідчили про безсумнівні обдарування та працелюбність”²³. Завдяки такій рекомендації з початку 1914 р. С. Щеглова стала професорським стипендіатом Університету Св. Володимира, у якому в 1918 р. захистила магістерську дисертацію²⁴. Наталія Полонська обрала дещо інший шлях до університетської кафедри.

Одночасно зі складанням державних іспитів вона розпочала свою самостійну наукову працю на курсах як їхня асистентка. Оскільки курси мали приватний статус, вони залишалися тільки навчальним закладом і не мали права підготовки наукових кадрів – професорських стипендіатів. Водночас посада асистенток забезпечувала підтримку викладачів і давала змогу розпочати власну науково-педагогічну діяльність. Саме тому Н. Полонська називає асистентство на курсах “прихованим стипендіатством”²⁵.

Так, Наталія Дмитрівна з початку 1912 р. була затверджена на посаді асистента по кафедрі російської історії²⁶, яку обіймала до 1915 р. До обов’язків Н. Полонської входила допомога під час практичних занять з російської історії проф. М. Довнар-Запольського, який високо оцінював допомогу Н. Полонської слухачкам, яку вона надавала не лише під час аудиторних занять, а й шляхом консультацій удома²⁷. Також “пані Полонська надавала слухачкам можливість користуватися рідкісними книжками, дістаючи їх в Бібліотеці Університету і передаючи

²² Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 81, спр. 53, арк. 221зв.

²³ *Ibid.*, арк. 221зв.

²⁴ К. Кобченко, *Софія Щеглова: сторінки наукової біографії*, Українознавчий альманах, вип. 2, (К., 2010) 269–274.

²⁵ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 214.

²⁶ ДАК, ф. 244, оп. 1.1, спр. 8, арк. 39–40.

²⁷ *Ibid.*, арк. 16.

їх на певний час до Семінарію для читання слухачками”²⁸. Як відзначав проф. М. Довнар-Запольський, консультації Н. Полонської як “особи, що стоїть ближче до слухачок”, були для останніх надзвичайно корисними²⁹, тому курсистки “охоче зверталися до неї по допомогу” та “відвідували її постійно”³⁰. Можна бути впевненим, що спілкування із Наталею Дмитрівною як учорашньою курсисткою було для молодшої генерації жінок-студенток важливим з позицій обміну досвідом та близькості спілкування.

Водночас Н. Полонська асистувала проф. П. Ардашеву під час його курсу методики викладання історії³¹. Цю співпрацю вона розглядала як менш вдалу, проте її участь у цій справі теж виявилася корисною. Оскільки проф. П. Ардашев не мав власного досвіду викладання у середній школі, до чого він мав готувати курсисток, “він сам визнавав свою безпорадність і в кінці першого року викладання курсу запросив мене на асистента, і фактично перекинув майже всю справу на мене”³². Така довіра до Н. Полонської була викликана успіхом її реферату “Наглядные пособия по русской истории”, написаного і прочитаного під час навчання і високо оціненого викладачем і курсистками. Цю її розвідку було опубліковано у першому ж випуску видання Київських ВЖК “Мінерва”, призначеного для публікації найкращих робіт курсисток.

Слід відзначити, що у цей же час Н. Полонська розпочала викладання історії у жіночій гімназії Н. Байкової, тобто мала безпосередню справу із питаннями методики викладання. При цьому вона давала уроки безкоштовно (для практики) або за невеличкий гонорар. Символічно також, що вона перебрала ці уроки від Ганни Іконнікової – дружини професора та колишньої київської курсистки, яка закінчила курси у 1882 р.³³ Той факт, що темою свого реферату Н. Полонська обрала наочні матеріали, які були для того часу новими і свого роду “модними”³⁴, свідчить про її вдумливий та критичний підхід до справи шкільного викладання.

²⁸ ДАК, ф. 244, оп. 1.1., спр. 8, арк. 6.

²⁹ *Ibid.*

³⁰ *Ibid.*, арк. 16. Див. також: К. А. Кобченко, “Жіночий університет Святої Ольги”..., с. 149.

³¹ ДАК, ф. 244, оп. 1.1., спр. 110, арк. 43; спр. 39, арк. 100; оп. 17, спр. 203, арк. 6.

³² Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 192.

³³ *Ibid.*, с. 263.

³⁴ *Ibid.*, с. 265.

У ході підготовки цього реферату Н. Полонська розглянула практично усі наявні на той час ілюстративні матеріали: “я вивчила ретельно всі серії, зробила докладний огляд кожної картини з погляду історико-побутового та педагогічного”³⁵. Цей аналіз наявних на той час научних матеріалів для школи дозволив їй дійти висновку, що “...жодне з існуючих видань не може задовольнити навіть і не дуже вимогливого викладача”³⁶. Н. Полонська натомість сформулювала власні чіткі вимоги до видань такого типу: дотримання не лише історичної, а й художньої достовірності, наочність, зручність для демонстрації у класі, а також естетична цінність. На її думку, картини повинні не лише “пробуджувати інтерес до минулого, будити любов до нього, бажання піти ближче, познайомитись краще, проникнутися духом”, а й “пробудити в учнях почуття краси, розуміння мистецтва”³⁷. Авторка огляду наполягала також на необхідності відмовитися від ілюстрування спірних історичних сюжетів, таких як закликання варягів на князювання; вона висловила власні судження щодо недоцільності використання репродукцій деяких картин при викладанні історії, не погоджуючись у цьому з іншими рецензентами; пред’являла суворі вимоги до поліграфічної якості научних матеріалів.

Важливим є також зауваження Н. Полонської щодо того, що автори збірок ігнорують регіональну історію, насамперед історію України: “Візьмемо хоча б життя Малоросії: їй присвячені лише по одній, по дві картини, в деяких зібраннях... Таким чином, залишається не показаним життя народу на протязі кількох століть. Між тим це життя являє чимало цікавого, і воно близьким і дорогим має бути не лише малоросам. Не завадило б внести і картини з історії Русько-Литовської держави, котра тепер вводиться вже в загальний курс російської історії”³⁸.

Вочевидь ці невтішні висновки щодо наявної шкільної наочності вкупі з практичними потребами викладання спонукали Наталію Полонську до підготовки незабаром власного видання такого типу – “Историко-культурного атласа по русской истории с объяснительным текстом”³⁹ для середньої школи у кількох випусках, який, своєю чергою,

³⁵ Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 265.

³⁶ Н. Д. Полонская, *Наглядные пособия по русской истории*, MINERVA, вып. I (К., 1913) 84.

³⁷ *Ibid.*, с. 30, 78–79.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ Н. Д. Полонская, *Историко-Культурный Атлас по русской истории с объяснительным текстом*, К., 1913, вып. 1.

зазнав гострої критики, перш ніж утвердитись як навчальний посібник⁴⁰. Можемо припустити, що підготовка “Атласу” стала частковим наслідком її вищеназваного огляду, за підсумком якого Н. Полонська дійшла висновку про те, що “жодне з існуючих видань не може задовольнити навіть і не дуже вимогливого викладача”⁴¹.

Іншою роботою, яку Н. Полонська здійснювала як асистентка проф. Ардашева, була підготовка критико-бібліографічного огляду навчальної літератури з історії. Він був підготовлений групою з 29 курсисток під керівництвом Н. Полонської й за редакцією проф. П. Ардашева та вийшов друком двічі – у збірнику “*Minerva*” й окремим виданням⁴². Цей огляд являв собою “систематичне зведення рецензій, що стосуються навчальної історичної літератури та вміщені у головних педагогічних і загальнолітературних журналах за останні два десятки років”, і мав допомогти молодим викладачам у виборі кращих підручників⁴³. Завдання упорядниць полягало у відборі рецензій на певне видання, реферуванні їхнього змісту та узагальненні наведених оцінок. Таким чином, ця робота мала, головним чином, компілятивний характер: упорядники не ставили за мету здійснювати власні огляди підручників. Усього було наведено рецензії на 47 підручників, поділених на дві групи – для молодшого та старшого віку. Така робота тривала й далі, і стосувалася підручників і посібників із всесвітньої історії, проте не була завершена.

Посаду асистентки з названих вище предметів на Київських ВЖК Н. Полонська займала з 1912 по 1915 р. Проте подальше кар’єрне зростання та наукове визнання було можливим тільки в університеті св. Володимира; саме тому вона вирішила складати магістерські іспити, що й зробила під час двох екзаменаційних засідань – у грудні 1914 та у квітні 1915 р.⁴⁴ Цікавими є спогади про це самої Н. Полонської: “Адріанова (Варвара Адріанова – *К. К.*) розпочала складати магістерські

⁴⁰ І. В. Верба, *Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973)*, Ніжин (Вид-во “Аспект-Поліграф”), 2008, с. 50–52.

⁴¹ *MINERVA*, вып. I (К., 1913) 84.

⁴² *MINERVA*, вып. II (К., 1913) VI–VII; Критико-библиографический обзор учебной литературы по истории на русском языке с 1890 по 1912 г. Учебники по русской истории. Составлен группой слушательниц Историко-филологического отделения Высших Женских Курсов в Киеве, под. ред. проф. П. Н. Ардашева, К., 1913. (Отгиск из сб. “MINERVA”, изд. при Ист.-филол. Семинарии Высших женских курсов в Киеве).

⁴³ П. Ардашев, *Предисловие*, Критико-библиографический обзор..., с. VI, V.

⁴⁴ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 56.

іспити. За законом, можна скласти магістерський іспит не раніш, як за два роки по закінченні університету. Вона зверталась до Міністерства і їй було дозволено скласти іспит раніш, виходячи з закінчення Жіночих курсів, а не університету. Так вирішила зробити і я”⁴⁵. Отже, в окремих випадках “слабкі місця” законодавства можна було обернути на користь жінок.

Успішно склавши іспити, Н. Полонська стала однією з перших жінок-магістранток в університеті св. Володимира, подібно до інших успішних курсисток Варвари Адріанової та Софії Щеглової – професорських стипендіаток університету св. Володимира, які склали магістерські іспити приблизно в один час із Наталією Дмитрівною. Проте якщо останні пішли шляхом підготовки магістерських дисертацій, яку В. Адріанова захистила у 1917 р. у С.-Петербурзькому університеті⁴⁶, а Софія Щеглова – в 1918 р. в університеті св. Володимира⁴⁷, то Наталія Дмитрівна, за підтримки свого вчителя проф. М. Довнар-Запольського вирішила здобути звання приват-доцента університету, на що давали право успішно складені магістерські іспити. Долаючи чергові сумніви і невпевненість, які є цілком природними для жінки, яка вперше претендувала на викладацьку посаду на історико-філологічному факультеті “чоловічого” університету, Н. Полонська успішно прочитала в квітні–травні 1916 р. дві пробні лекції, а її остаточне затвердження на посаді з боку міністерства народної освіти, хоча й не безпроблемне, відбулося в грудні 1916 р.⁴⁸

На думку біографа Н. Полонської Ігоря Верби, однією з причин критичного ставлення до неї під час її спроби стати приват-доцентом була її стаття⁴⁹. І хоча майже всі професори Університету св. Володимира водночас викладали на Київських ВЖК, добре знаючи здібності та науковий доробок Н. Полонської, між визнанням її талановитою студенткою чи асистенткою “жіночого університету” і колегою “чоловічого” імператорського університету – існувала різниця, яку не усі були готові одразу подолати. До цього додавалися непрості стосунки між

⁴⁵ Н. Полонська-Василенко, *Моя наукова праця (Війна, 1913–1916). Уривок із спогадів*, Український історик, т. 20, ч. 2–4 (1983) 41; див. також: Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 278.

⁴⁶ *Варвара Павловна Адріанова-Перетц / АН СССР. Матеріали к Библиографии ученых СССР. Сер. Лит. и языка*, вып. 4, Москва, 1963, с. 3–4.

⁴⁷ *ІР НБУВ*, ф. 141, спр 1, арк. 5. Див. також: К. Кобченко, *Софія Щеглова: сторінки наукової біографії...*, с. 271–272.

⁴⁸ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 59–61.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 60.

К. Кобченко, Наталія Полонська-Василенко: становлення вченої...

викладачами-істориками у самому університеті та на курсах. Проте сумлінна праця та компетентність Н. Полонської зіграли свою позитивну роль. А Перша світова війна та мобілізація чоловіків стали одним із чинників, що відкрили для жінок ширші можливості професійної самореалізації. У підсумку, Н. Полонська наприкінці 1916 р. була затверджена приват-доцентом університету св. Володимира. Це призначення Н. Полонської насправді можна вважати однією з “найбільш яскравих сторінок її біографії та кульмінаційних здобутків в педагогічній кар’єрі”⁵⁰. Вона стала однією з перших жінок, які розпочали науковий шлях в університеті св. Володимира – майже водночас із Марією Васюхною – випускницею університету Фрідріха-Вільгельма в Берліні, в якому вона в 1909 р. захистила дисертацію на ступінь доктора філософії⁵¹. Це призначення стало яскравим визнанням здобутків та здібностей Н. Полонської й водночас рубежем, який відділяв колишнього історика-початківця від професійної дослідниці.

У своїх спогадах Н. Полонська робить висновок про те, що систематична робота на Вищих жіночих курсах дала їй дуже багато для її наукового становлення: курси “не тільки дали мені систематичні знання, вони привчили мене до праці”⁵². Звичайно, не самі лише заняття на курсах сприяли становленню майбутнього науковця, але усе широке поле академічної активності, доступ до якого відкривало студентське життя. Водночас сама студентська біографія Наталії Полонської-Василенко є яскравою сторінкою історії як самих курсів, так і вищої жіночої освіти в цілому. Користуючись однією з перших тими можливостями, що відкривалися для жінок у сфері наукової кар’єри, Н. Полонська-Василенко, завдяки своїм науковим успіхам та здобуткам, вписала своє ім’я у когорту перших жінок-науковців, полегшуючи цей шлях тим, хто йшов за нею.

⁵⁰ І. В. Верба, *Op. cit.*, с. 62.

⁵¹ *Ibid.*, с. 175.

⁵² Н. Д. Полонська-Василенко, *Спогади*, с. 273.